

Анарбаева Г.А.

**КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТҮПТӨНҮҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ДООРУ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКТҮҮЛҮГҮНҮН НЕГИЗГИ ЭТАБЫ**

Анарбаева Г.А.

**ТВЕРДОЕ РАЗВИТИЕ ВРЕМЕН КОКАНДСКОГО ХАНСТВА
ОСНОВНОЙ ЭТАП КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВА**

G. A. Anarbaeva

**SOLID DEVELOPMENT AND THE TIMES OF KOKAND KHANATE THE MAIN
STAGE OF THE KYRGYZ STATE**

УДК: 07.00.02 (575.2)

Бул баяндамада Кокон хандыгынын негизделүү алдындагы этносоциалдык кырдаалга сереп салып, анын бул хандыктын пайда болушундагы өбөлгө катары кандай мааниси болгонун жана Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндөгү оордуна көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: Кокон хандыгы, мамлекеттүүлүк, тарыхый инсандар.

В этой статье Кокандское ханство, основано на лунную дорожку ситуации, важно, так как это способствует развитию ханства, и вместо того, чтобы сосредоточить внимание на развитии Кыргызской государственности.

Ключевые слова: Кокандское ханство, государственность, исторические персонажи.

In this article, the Kokand Khanate, based on the lunar path of the situation, it is important, as it contributes to the development of the khanate, and instead focus on the development of Kyrgyz statehood.

Key words: Kokand Khanate, statehood, historical characters.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын татаал доорлорунун бири бул – кыргыздардын Кокон хандыгынын курамында жашап келген мезгили болгон. Азыркы учурда Кокон хандыгынын түптөлүшү, башкаруу чөйрөсүнүн калыптанышы, мамлекеттин улуттук курамы жана ага байланыштуу кыргыз элинин басымдуу бөлүгү болгон түштүк кыргыздарынын Кокон хандыгына карата жарандык мамилеси кыргыз тарыхчыларынын арасында бир катар талаш маселелерди туудуруп келет. *Советтик тарыхнааманын улуу муундагы өкүлдөрүнүн айрымдарынан башкасы [19] Кокон хандыгын кыргыз тарыхынан бөлүп карап, атүгүл аны Кыргызстандын тарыхы менен эч байланышы жок деген көз карашта болуп келген. Ошондуктан Кыргызстандын тарыхы боюнча 1980-жылдардагы акыркы академиялык басылмасында Кокон хандыгына арналган бап эмес, жок дегенде параграф да учурабайт [1]. Бул стереотипти алгачкылардан болуп бузгандардын катарында жаңы муундагы бир катар тарыхчылар [12, 13, 15, 16, 17, 20] менен бирге азыркы белгилүү тарыхчы Т.Кененсариев болду. Анын Кокон хандыгына арналган “Кокон хандыгы кыргыз мамлекет-*

түүлүгүнүн бир формасы катары жашаган” деген ынанымдуу жыйынтыгы илимий чөйрөгө өткөн кылымдын акыркы жылдарында жана азыркы кылымдын баш чендеринде жазылган бир катар изилдөөлөрүнүн басылышы [3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11] менен жайылтылып, кийинки жарык көргөн жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китептеринде киргизилди.

Албетте, бул илимий ийгилик гана. Ал эми кыргыз тарыхынын илимий чөйрөсүнүн кеңири катмарына толук сиңирилген концепция Кокон хандыгынын маселелеринде орун ала элек. Мындан али кыргыз тарыхынын Кокон дооруна тийешелүү чечилүүгө тийиш маселелер дагы да көп экендигинен кабар берет.

Фергана өрөөнүндө биздин эрага чейинки I миң жылдыктын орто ченинен баштап эле, байыркы дауандыктар менен сак урууларынын отурукташкандыйканчылык жана көчмөн-малчылык чарбаларынын жуурулушунан пайда болгон цивилизация келип чыккан. Фергана тарыхнаамада «өзөн цивилизациясы» деп аталуучу аймакка кирип, андагы жашоо тиричиликте жасалма сугатчылык зор роль ойногон. Ошондуктан экономикада сугат дыйканчылыгына негизделген жер ээлөө негизги маселе болуп, акырындык менен орто кылымда эле тургундардын социалдык-чарбалык төмөнкү эки тиби калыптанган:

Отурукташкан дыйкан, кол өнөрчү жана соодада шүгүрлөнгөн жамаат;

Көчмөн мал чарбасы менен кесиптенген жамаат [7, 25-28-бб.].

Мындай өнөктүк эки чарбалык типтеги саясий түзүлүштө саясий күчтөр (көчмөндөр жана көчмөн династиялары) менен экономикалык байлыктын ээлери (отурукташкан дыйкан чарбасы) өз ара тең салмактуулугун пайда кылып, бир эле учурда тең тайлашкан, бирок тынчтыкта жанаша жашап, бири бирисиз өнүгө албаган, отурукташкан жана көчмөн эки калктын уникалдуу жуурулушун, башка сөз менен айтканда тиричиликтин ферганалык вариантын калыптандырган.

Фергана чөлкөмүндө тээ Чынгыз ханга чейинки доорлордо эле он уул кыргыз урууларынын, кийин отуз уулдун, сол урууларынын, ичкилик кыргыздардын насилдеринин жашашы, орто кылымдардан

бери бул жердин түздүк талааларын турак кылган кыпчактардын (кыргыз-кыпчактардын, жети-кашка кыпчактардын жана башка), жарым отурукташкан түрктөрдүн, каракалпактар менен карамуруттардын, XVI кылымдан баштап келишкен көчмөн өзбек урууларынын отурукташышы көчмөндөрдүн «илатийа» деп аталган күчтүү этносаясий жамаатын пайда кылган. Тышкы душмандардан коргонуу зарылчылыгы «илатийанын» түрдүү курамынын өкүлдөрүн чечүүчү кырдаалдарда биригүүгө мажбурлаган[11].

Фергана өрөөнү илгертеден Аксы-Анжиян-Алай деп - үч гана бөлүккө бөлүп аталган. Аксы чөлкөмүнө Фергана өрөөнүнүн Нарын дарыясынын оң жак бөлүгү, же азыркы Өзбекстандын Наманган облусу, Кыргызстандын Аксы, Ала-Бука, Чаткал райондору кирген. Анжиян деп Нарын менен Кара-Дарыянын ортосу, тарыхый аты Эки суу арасы же Өзбекстандын Анжиян облусу, Кыргызстандын Ноокен, Базаркоргон, Сузак райондору, Өзгөн, Каракулжа райондорунун оң бөлүгү аталган. Ал эми Алай чөлкөмүнө Карадарыянын сол жээги, башкача айтканда Кыргызстандын Өзгөн, Каракулжа райондорунун сол жээгинен баштап, Хожент тоолоруна чейинки Ош, Баткен облустарынын аймактары, Өзбекстандын Фергана областы, Тажикстандын Хожент облусунун кай бир жерлери кирген.

Фергана өрөөнүнүн аталган үч бөлүгүн тең байыртадан жердеп келген көчмөн илатийанын чоң бөлүгү кыргыздар экендиги маалым. Аларды тарыхта «Фергана кыргыздары» деп атаган, бирок бул термин теңиртоолук жалпы кыргыз элинен ажыратылып каралбайт, ал өзүнчө кыргыздын бир бөлүгү эмес. Азыркы кыргыз элинин XIV-XIX кылымдарда Фергана өрөөнүн туруктаган мезгилин чагылдыруучу гана компонентинин шарттуу аталышы катары кароо туура. «Манас» баш болгон кыргыз эпосторунун материалдарында, бардык санжыраларда Фергана өрөөнү кыргыздардын илгертеден жайлап келген жери катары айтылат. Андан да XVI кылымдагы жазма булак «Мажмугат-таворих» кыргыздардын (гыздардын же гуздардын) негизги мекени деп дал ушул Фергана өрөөнүн (Кожент тоолору, Өзгөн, Алай, Анжиян, Аксы, Касан, Чаткал ж.б.) атайт[18].

Орто Азиядагы акыркы күчтүү феодалдык мамлекет болгон Кокон хандыгынын негизделишине ошол мезгилдеги Ферганадагы саясий-экономикалык биримдиги, Орто Азиянын башка чөлкөмдөрүндө XVIII кылымдын башында болуп турган саясий окуяларга караганда Фергананын салыштырмалуу тынчтыгы, анын чөлкөмүнүн чакандыгы, дайыма тышкы экспансиялардын объектиси болгон Бухара менен Самарканддан алыстыгы, ар түрдүү этникалык, этносаясий жамааттардын көп жылдар бою бирге жашашынан келип чыккан жогоруда белгиленгендей чарбалык жана саясий тең салмактуулугу, тышкы душмандарга каршы дайыма бирге турушу жана башка ушул сыяктуу себептердин натый-

жасында экономиканын жалпы жогорулашы Фергана өрөөнүндө мамлекеттин пайда болушуна ыңгайлуу өбөлгөлөрдү түзгөн.

XVIII кылымдын башында Фергана Бухарадан саясий түрдө бөлүнгөн чөлкөм болуп эсептелип, анын түштүк-батыш бөлүгүндөгү тургундар Кожент бийи Акбото-кыргызды таанып турган. Ал эми Фергананын борборунан чыгыш жакка карай созулган чөлкөмдөрү кожолордун теократиялык бийлигинин таасиринде болгон. Сопулардын орденине баш ийген кожолордун борбору Чадакта (Наманган вилайетинде) жайгашкан. Ферганада көчмөндөрдүн саясий күчү улам күчөп бара жаткан шартта аларга кожолор баш ийип калышы толук мүмкүн болгон.

Мына ушундай саясий кырдаалда көчмөндөрдүн тигил же бул жамаатынын бийликти тартып алуу үчүн аракеттенүүсү кадиресе көрүнүш эле. Анын үстүнө тышкы согуштук экспансиядан коргонуу зарылчылыгы, айрыкча калмактардын басып алуу коркунучу мамлекеттик биримдикти түзүүгө негиз түзгөн тышкы өбөлгөлөрдү пайда кылган.

Акбото бий Шахрухтун кызына үйлөнүп, Кокон амирлигинин негиздөөчүсүнүн күйөө баласы болгон. Көчмөндөрдүн салтында күчтүү бийлөөчү гана башка бир атаандашынын кызын аялдыкка алуусу шарт экендиги маалым. Мындан биз Шахрухтун бийликке келишине Акбото бийдин чоң жардамы тийгендигин божомолдообуз мүмкүн. Бул окуяда миңдер менен кыргыз бийлеринин бийлик сересиндеги убактылуу биримдиги чагылган. Ага биринчиден туугандык шарт, экинчиден кожолордун теократиялык бийлигинен кутулууга болгон жалпы аракет себеп болгон.

Ушундай кырдаалда бийликке келген Шахрух бий алгач 1709-жылы Риштан (Өзбекстандын Фергана облусундагы тажиктер жашаган кыштак) караткан. Ушул жагынан алып караганда Шахрух бийдин Кокон хандыгынын негиздөөчүсү деп аталып калышы күмөндүүлүктү туудурат. Анткени, ал мезгилде бийликте турган Акбото бий Шахрухка караганда саясий жана согуштук жактан күчтүүрөөк болгондугу ырас.

Кантсе да бир аз мезгилден кийин Шахрух бий кожолор менен туугандашууну көздөмүш этип, Чадактан чоң кожону чакыртып, аны көчмөн өзбектердин миң уруусунун кызына үйлөнтмөк болот. Бирок, Шахрух келген меймандардын баарын муздатып, капыстан Наманган чөлкөмүнө басып кирет да, бийлигин Фергана өрөөнүнүн күңгөй тарабына жайылтат. Кийинчерек Шахрух бий Кухкенд (чочкосу көп жер) деген камыш баскан саздуу жерге сепил курдуруп, ал Эски-Коргон деп аталган.

1721-жылы Кокон хандыгын негиздеген Шахрух бий дүйнөдөн кайткан. Анын ата-бабалары XVI кылымдын башынан бери миң уруусунун расмий бийи аталып келишкендиктен, кийинки адабияттарда, айрыкча, советтик тарыхнаамада Кокон хандыгын негиздегендер көчмөн өзбектердин миң уруусунун бийлери болгон, ошого байланыштуу

«Кокон хандыгы өзбектердин хандыгы» деген түшүнүк калыптанган.

Чынында булактардан жана жаңы доордогу илимий эмгектерден Кокон хандыгы өзбектердин гана хандыгы деген пикир кезикпейт. 1709-жылдан 1803-жылга чейин өзүлөрүн бий деп атап келишкен Кокон башкаруучулары ата жагынан тимурид, ал эми эне жагынан миңдер болуп чыгышат. Кокон ханы Алим хандын (1798–1810) тушунда калыптанган генеалогиялык санжырада тимурид тукуму Алтын Бешикти асырап алышкандар деп миндердин, кыргыздардын, кыпчактардын жана жүздөрдүн (кээ бир булактарда түрктөр да кошулат) аталышы, алардын Фергана чөлкөмүндө XVI кылымдан баштап эле саясий чөйрөдө тең аталык укукка ээ болгондугунан кабар берет.

1709-жылдан 1876-жылга чейин жашаган Кокон мамлекетинин өнүгүүсүн Т.Кененсариев баштаган окумуштуулар үч чоң доорго бөлүп карашат. Алар төмөнкүлөр:

1709–1800-жылдар – Кокон мамлекетинин түптөнүшү. Бул мезгилде кокон амирлиги өз алдынча мамлекет катары саясий-административдик жактан калыптанып бүткөн, социалдык-экономикалык жактан чыңалган. Фергана чөлкөмү Кокон мамлекетине биротоло бириккен.

1800–1840-жылдар – Кокон хандыгынын өнүгүү жана гүлдөө мезгили. Бул жылдары Кокон мамлекетинин саясий-административдик жактан андан ары өнүгүүсү менен өз алдынча ички-тышкы саясаты чындалган. Фергана өрөөнүнүн экономикалык абалы бекемделген. Кокон хандыгы Фергана өрөөнүнөн сырткары жактарга чөлкөмдүк жагынан кеңейген.

1842–1876-жылдар – Кокон мамлекетиндеги социалдык-саясий кризистердин күчөшү жана хандыктын кулашы. Бул мезгилде социалдык, феодалдык жамааттар аралык карама-каршылыктардын өсүшү, мамлекеттик түзүлүштүн толук реформаланбагандыгы, борбордук бийликтин феодалдык эзүүсүнүн күчөшү, саясий кризистерге, атуулдук кагылыштарга, көтөрүлүштөргө алып келген да, 1873–76-жылдардагы элдик кыймыл Кокон мамлекетин кулаткан. Фергана өрөөнүн орус колонизаторлору каратып алган.

Фергана кыргыздарынын белгилүү бөлүгү Кокон мамлекетинин курамында биринчи күндөн баштап эле болуп келсе да, өрөөндүн чыгыш тоо этектериндеги жана тоолорундагы кыргыз уруулары, Ош жана Өзгөн шаарларынын, алардын айланасы хандыкка 60-жылдардын башында бириккен.

Омор хандын жана анын уулу Мадалы хандын (1822–1841) мезгили Кокон мамлекетинин социалдык-экономикалык, саясий гүлдөө доору болгон. Фергананын экономикасы өнүккөн. Ири ирригациялык курулуштар салынган. Салыштырмалуу тынчтык жана экономикалык өнүгүш Фергана өрөөнүнүн көчмөндөрү болгон кыргыздардын, кыпчактардын, түрктөрдүн жана башкалардын отурукташуусуна шарт түзгөн. Жаңы шаарлар түптөлгөн.

Кокон шаарынын ички шарты жакшырып, Омор хандын мезгилинде ал түгүл оорукана да салынган. Шаарда башкы мечит, хандар көрүстөнүнүн ансамбли жана башка имараттар түшкөн.

Фергананын шаарларында жана кыштактарында социалдык жана чарбалык жагынан окшош, бирок этникалык жагынан түрдүү калк жашаган. XV–XVI кылымдарда отурукташкан шаар-кыштак калкын түзүп, мурун иран тилинде сүйлөп, кийин түрктөшүп кетишкен тургундарды «сарттар» деп аташкан. Кийинчерээк, XVIII кылымда олтурукташкан өзбектерди, түрктөрдү да сарттар деп атап калышты. «Сарт» термини этникалык мааниде колдонулган эмес. Ал орто кылымдардан бери эле социалдык мааниде колдонулуп, «дыйкан, кол өнөрчү, соодагер» деген түшүнүктү камтыган. Султан Бабурдун айтымында XV–XVI кылымдарда Фергана өрөөнүндө Маргалаң, Исфара, Кожентте гана сарттар, ал эми Ошто, Анжыянда, Аксыкентте түрктөр жашаган [2, 467-б., 14, 3, 32-66.]. Булардан башка бир топ шаар, кыштактарда (Кожент, Канибадам, Исфара, Касан, Чуст жана башка) тажиктер жашашкан. Ал түгүл бир эле шаарда да ар түрдүү этно-саясий топтордун жашагандыгы белгилүү. Мисалы, XVIII кылымдын башында Кокон шаарында негизделген 4 коомдун «кокандиден» (сарттар) башкасы: самарканди, кашкари, кухистанилер жергиликтүү эмес эле жана алар XVII–XVIII кылымдардын чегинде коңшу чөлкөмдөрдөгү саясий башаламандыктардын кесепетинен Коконго көчүп келишкендер болучу. Ошентип, отурукташкан шаар-кыштак калкын негизинен «сарттиийа» деп аталчу жамаат түзгөн.

Жогоруда аталган этностордун Кокон мамлекетинин курамында жашап турушу — биз кааласак да, каалабасак да хандыктын социалдык-экономикалык мамилелерине, ички жана тышкы саясатына, бийлик кармоочулардын курамына жана жалпы эле Фергана өрөөнүнүн саясий өнүгүүсүнө таасирин тийгизип турган. Мамлекеттин мындай этносаясий курамы сөзсүз түрдө бир эле учурда айыгышкан күрөштү да, тышкы коркунучтарга каршы биригүүнү да, кандайдыр бир деңгелде саясий стабилдүүлүктү да камсыз кыла алган. Чарбасы бири-бирин толуктаган, коңшу жашаган жана айылдары аралаш-келки жайгашкан бул калктар социалдык-экономикалык мамилелердин кандайдыр бир жуурулушун (диалектикалык карама-каршылыктардын биримдигин) түзүп, чарбалык-этникалык гана эмес, коомдук-саясий өнүгүүнүн ферганалык моделин түзгөн. Бул карым-катнаштын экономикалык өнүгүүсү убак-убагы менен саясий күрөштөрдүн чыгып турганына карабастан бир эле учурда саясий стабилдүүлүктү да, тең салмактуулукту да пайда кылган. Бул саясий абалда кыргыз бийлери көрүнүктүү ролдо турган. 1709–1760-жылдарда саясий бийликтин башында миндер тобу турганы менен, алар бийликти кыргыз бийлери менен бөлүшүшкөн (Акбото бий, 1741–60-

жылдардагы кокон – кыргыз союзу, Кубат бий, Ажы бий жана башка.)

1800—1840-жылдарда бийликтин башында миндер кала бергени менен алардын саясатын экономикалык байлыгы күчтүү топ «сарттар» жана согуштук каста «галчалар» тескеп турган. Нүсүп бий, Алымбек датка сыяктуу жаш саясатчы ишкерлер Кокон ордосунун башкаруу чөйрөсүнө батыл аралашып, саясий жактан олуттуу күч түзө алышкан. Иш жүзүндө бийлик көчмөн миндердин колуна толук тийген эмес жана алардын отурукташуусунун күчөшү, шаар калкына айланышы сарттар менен тыгыз байланышка өтүүсүнө, ал түгүл ал категорияга кирип кетүүсүнө шарт түзгөн.

1840–42-жылдардагы саясий кризистин натыйжасында кыргыз бийлери кайрадан тарыхый аренага келишип, 1842–44-жылдары бийликти колдоруна толук ала алышты. (Нүзүп бий.) 1844–56-жылдары кыпчактардын үстөмдүгү орноду. (Мусулман-кул миңбашы.) 1856–58-жылдары болуп өткөн саясий ополоң-тополоң кайрадан бийликти кыргыздарга алып келди. 1858–65-жылдары Алымбек менен Алымкулдун мезгилинде хандык бийлик тескерисинче өзүнүн эң төмөнкү абалына түшүп, өзгөчө Алымкул аталыктын мезгилинде (1863–65) расмий хан Султан Сейит кыргыз бийинин эркине толук түрдө баш ийип калды. 1865–75-жылдары бийлик эски миң феодалдарынын өкүлдөрүнө жана “сартыйа” жамаатына тийгени менен кыргыз-кыпчак бийлери мамлекет башкарууга активдүү катышып турду. (Абдрахман аптабачы, Шер датка, Нарманбет датка, Кедейбай датка, Курманжан датка жана башкалар.) 1873–76-жылдардагы кыймылдын мезгилинде кыргыз бийлери бийликти алууга дагы бир аракеттенип көрүштү жана анын натыйжасында Искак хан көтөрүлдү. Мааниси жана максаты таптакыр башкача болгону менен Искак-Полот хандын кыймылын жана анын аракеттерин мурунтан салт катары келаткан саясий тең салмактуулукту калыбына келтирүүгө болгон аракет деп эсептесе да болот. Тигил же бул этапта тигил же бул жааматтын бийликке келишин абсолюттук бир беткей көрүнүш деп түшүнүү жарабайт. Ал жаамат бийликтин негизги рычактарына жетишкени менен, калган жааматтардын өкүлдөрү деле башкаруу ишине катышып турушкан. Ошентип, бул кыскача серепте көрүнүп тургандай кыргыз бийлеринин Кокон тарыхындагы орду олуттуу жана аны изилдөө кеңири ыкманы колдонгон тарыхый иликтөөгө арзыган маселе.

Адабияттар:

1. История Киргизской ССР./С древнейших времен до наших дней. – Фрунзе: Кыргызстан,1986.– Т.2, с.478.
2. Захриддин Мухаммед Бабур. Бабур-баян. «Кыргыздар» деген китепте.– Б.,1991.– 467-б.
3. (Кененсариев Т.) Алымкул Аталык: Тарыхий – булак наамалык бейне. / Түз. жана коммент. Т.Кененсариев, өзбек тил. котор. А.Топчуев. – Бишкек-Ош, 1999. – 72 б.
4. Кененсариев Т. Искак Асан уулу Полот хан.—Ош: КТЖ,1998.-80 б.
5. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы.-Ош: ОшМУ,1996.-64 б.
6. Кененсариев Т. Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы катарында// Ош,Уш,Osh.Эл аралык адабий-көркөм, коомдук-саясий альманах.-№4(18), 2003 июль-август.-Ош,2003.-36-55-66.
7. Кененсариев Т. Кокон хандыгындагы этносаясий кырдаалга карата// Кыргызстан наше отечество: История взаимосвязи и укрепления единства народов Кыргызстана в условиях становления независимого государства.– Б.,Мурас, 1997, с.25-28
8. Кененсариев Т. Кокандское ханство как форма государственности кыргызов.// Диалог цивилизаций. Вып. III. Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне шелкового пути.-Бишкек,2003.-129-133-66.
9. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. – Бишкек: Кыргызстан,1997.–360 б.
10. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү.- Б.: 2009.-392-б.
11. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы.– Ош: ОшМУ,1996.
12. Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы.–Бишкек: Кыргызстан, 1991.–16 б.
13. Молдокасымов К.. Полот хан.//Мурас. -1991.- № 1.-28-33-66.
14. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства.- Казань, 1886.
15. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. (XIX ортосу - XX к. башы). – Б.: Бийиктик, 2003. – 288 б.
16. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы. XVII-XX кк. башы. -Бишкек: Кыргызстан, 1995. -186 б.
17. Өмүрзакова Т. Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. – Б.: Кыргызстан, 2002. – 206 бет.
18. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих). Которгондор: Молдосабыр Досболлов жана Омор Сооронов.-Б.1996, 126 б.
19. Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения киргизов (вторая половина XIX - начала XX вв.).- Фрунзе: Илим, 1980, с.321
20. Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк.- Фрунзе: Кырг. Сов. Энцикл. Башкы ред., 1990.-288 б.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.